ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1908—1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. 1908 Թ. ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի բռնակալության դեմ ուղղված իրավազուրկ ժողովուրդների ազատագրական շարժումները, մասնավորապես Մակեդոնիայում, ավելի ուժեղացան ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցության տակ։ Հասունանում էր Բալկանյան նոր ճգնաժամը, սրվում Թուրքիայի ներքին ու արտաքին քաղաքական իրադրությունը։ 1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում կայացած թուրքական և այլազգի քաղաքական ընդդիմադիր կուսակցությունների ու կազմակերպությունների համագումարը և ստեղծված իրավիճակը երիտթուրքերն օգտագործեցին երկրում քաղաքական իշխանությունը զավթելու համար։ Թեև Փարիզի համագումարում որոշվել էր ընդհանուր զինված ապստամբությունը համիդյան բռնատիրության դեմ սկսել 1909 թ., սակայն երիտթուրքերի Սալոնիկում գտնվող կենտրոնը, մակեդոնական հարցի սրման հետևանքով մեծ տերությունների միջամտությունը կանխելու նպատակով, որոշեց ապստամբության դրոշ պարզել հենց 1908 թ. ամռանը։ 1908 թ. հունիսի 28-ին Մակեդոնիայի Ռեսնա քաղաքում տեղակայված թուրքական զորամասերը երիտթուրք սպաների գլխավորությամբ, միանալով ապստամբ մակեդոնացիներին, սկսեցին պայքարը սահմանադրական կարգերի համար։ Շուտով շարժման գլուխ անցավ Սալոնիկում գտնվող «Միություն և առաջադիմություն» երիտթուրքական կոմիտեն։

1908 թ. հուլիսի 23-ին ապստամբած գնդերը հանդիսավոր մուտք գործեցին Սալոնիկ, Մոնաստիր և Մակեդոնիայի ուրիշ քաղաքներ։ Ամենուրեք հրաչկվում էին 1876 թ. սահմանադրության սկզբունքները և օսմանյան «հեղափոխության» հաղթանակի օրը։ Ահաբեկված սուլթանը հուլիսի 24-ին հատուկ հրամանագրով ազդարարեց 1876 թ. սահմանադրությունը վերահաստատելու և մեջլիսի (պառլամենտի) առաջիկա ընտրությունների մասին։

XX դարի հեղափոխություններին անդրադառնալով, Վ. Ի. Լենինը երիտթուրքական 1908 թ. հեղաշրջումը բնութագրել է որպես բուրժուական հեղափոխություն։ Ինչպես պորտուգալական, նույնպես և թուրքական այդ հեղափոխությունը ժողովրդական չէին «որովհետև ժողովրդի մասսան, նրա վիթխարի մեծամասնությունը ակտիվ, ինքնուրույնորեն, իր սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով նկատելի կերպով հանդես չի եկել այդ հեղափոխություններից և ոչ մեկի մեջ»[1]։

---

1 Վ. Ի. Լենին. Երկեր, հ. 25, էջ 537։

Սակայն վերնախավային այդ հեղաշրջումը մեծ հույսեր արթնացրեց ճնշված և իրավազուրկ ազգաբնակչության, մասնավորապես քրիստոնյա հպատակների մեջ։ Երկրում սկսվեցին հանդիսավոր ցույցեր՝ ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն լոզունգներով։ Բանտերից արձակվեցին հազարավոր քաղաքական կալանավորներ, վերադարձան տարագիրները, վերացվեց գրաքննությունը, աշխուժացավ մամուլը, ամենուրեք հիմնվեցին լուսավորական օջախներ՝ ակումբներ, միություններ, ստեղծվեցին արհմիություններ։ Իրավազուրկ, դարերով կեղեքված, հալածական հայ մարդը մի պահ մոռացավ անցյալի մղձավանջը, կարծեց, թե իրոք վերագտել է իր մարդկային ազատությունը, դարձել քաղաքացի, իրավահավասար մարդ երկրում։ Այդ իրադարձությունը լայն արձագանք գտավ Եվրոպայում. ոմանք օսմանյան բռնապետության ժողովուրդների կյանքում նոր դարաշրջի սկիզբ էին նշմարում, թեև զգաստ մտածողները հենց սկզբից էլ զուշակում էին այդ հեղաշրջման ոչ արմատական բնույթը։

Աշխատասեր և ստեղծագործ հայ ժողովուրդն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ իր ավերված, թալանված տնտեսությունը վերաշինելու գործին։ «Զուլումի» տարիներին Կովկասում ապաստան գտած արևմտահայերն շտապեցին վերադառնալ հայրենի օջախները՝ հարազատ բնակավայրերը շենացնելու։

Թիֆլիսում 1908 թ. սեպտեմբերին կայացավ հայերի ներկայացուցչական ժողով, արևմտահայերի վերադարձի խնդրով։ Կազմվեց մի հանձնաժողով՝ հայրենադարձներին օգնելու նպատակով միջոցներ հանգանակելու համար։ Հանձնաժողովի կազմի մեջ մտնում էին՝ Ս. Գյուլբենկյանը, Հ. Սոլովյանը, Ղ. Աղայանը, Վ. Փափազյանը, Ճերմակյանը, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանը, Գ. Կաֆյանը, Հմ. Վահանյանը և ուրիշներ[2], հազարավոր արևմտահայեր Կովկասից վերադարձան Արևմտյան Հայաստան։

Սահմանադրության հռչակման առաջին մեկ-երկու տարում որոշակի աշխուժություն ապրեց հայ կրթական-լուսավորական, ինչպես նաև տնտեսական-քաղաքական կյանքը, և մարդիկ կարոտացան շատ թե քիչ բարելավել իրենց տնտեսությունը։ 1912 թ. մեծ շուքով հայ ժողովուրդը տոնեց իր գրերի 1500-ամյակը։ Հայերի ազգային ոգևորությունն ու խանդավառության զգացմունքները մի աննախադեպ պոռթկումով դրսևորվեցին տոնական այդ հանդիսությունների օրերին։

Խանդավառ ցույցերի մթնոլորտում, իրավահավասարության և քաղաքական ազատությունների մասին վերամբարձ ճառերի ու ազդարարությունների տպավորության տակ, հայերի միջավայրում որոշ մարդիկ էլ, կորցնելով չափի զգացումը և դրսևորելով քաղաքական կարճատեսություն, տալիս էին ազգային պոռոտախոսության, բերանբացության օրինակներ։

Մինչդեռ օսմանյան Թուրքիայի քաղաքական բեմի վրա նույն դերակատարներն էին՝ ավանդական ռազմաֆեոդալական վերնախավը՝ սուլթանի գլխավորությամբ և շափավոր, պոչատ սահմանադրության ջատագովներ՝ թուրքական շովինիստական տարրերի՝ երիտթուրքերի կուսակցությունը, որը ձգտում էր կիսել իշխանությունը սուլթանի հետ և ոչ թե վերացնել միապետությունը։ Ահա թե ինչու սահմանադրությունը վերահաստատելուց հետո, Երիտթուրքերը բավարարվեցին Սալոնիկից 500 հոգի ուղարկելով սուլթանին

---

2 Տե՛ս «Զանգակ», № 24, 1908։

շնորհակալություն հայտնելու և պաշտոնազուրկ չարեցին նրա կողմնակիցներին ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև նահանգներում։ Ժողովրդական խանդավառությունը չափազանց կարճատև եղավ և շուտով փոխարինվեց լիակատար հիասթափությամբ։ Օսմանյան «հեղափոխության» գլուխն էր անցել թուրք բուրժուակալվածատիրական և ռազմական խմբավորման մեծապետական շովինիզմի գաղափարախոսությամբ զինված քաղաքական մի կուսակցություն։ Երիտթուրքերը ձգտում էին իրենց տիրապետության տակ պահել ազատագրական շարժման ուղին թևակոխած ճնշված ազգություններին, կրկին օսմանյան լծի տակ առնել Բալկանների արդեն ազատագրված ժողովուրդներին, ետ նվաճել Ղրիմը, զավթել Անդրկովկասը և այլն։ Նրանք ցանկանում էին գերիշխող դիրք ապահովել ազգային նորաթուխ բուրժուազիայի համար, երկրի տնտեսական կյանքից դուրս մղել այլազգի բուրժուազիային և մրցակիցներին, ամրապնդել թուրքական ֆեոդալիզմի տիրապետությունն աշխատավորական զանգվածների նկատմամբ։

1908 թ. սեպտեմբերին երիտթուրքերը հրապարակեցին իրենց քաղաքական ծրագիրը, ուր գործնական ոչինչ չէր ասվում աշխատավորների սոցիալական պահանջները բավարարելու մասին։ Գյուղացիներին հող տրամադրելու առթիվ ծրագրում ասված էր. «միջոցներ ձեռք առնել գյուղացիների կողմից հող ձեռք բերելու գործը հեշտացնելու համար, այն պայմանով, որ չխախտվեն ներկա սեփականատերերի օրենքով պաշտպանվող իրավունքները»[3]։ Դրանով, փաստորեն, ճանաչվում էին մինչ այդ կատարված հողային զավթումները, օրինականացվում Արևմտյան Հայաստանում քուրդ բեգերի ու թուրք փաշաների, ինչպես և մուհաջիրների (Բալկաններից ու Կովկասից եկած մահմեդական գաղթականներ) ապօրինի զավթումները, հարստահարություններն ու կողոպուտները։

Չափազանց մշուշապատ ձևակերպում էր ստացել բանվորական հարցը։ Այդ կապակցությամբ ասված էր. «Բանվորների և ձեռնարկատերերի իրավունքներն ու պարտականությունները կարգավորվելու են հատուկ օրենքներով»։

Կայսրության մեջ պաշտոնական լեզուն ճանաչվում էր միայն թուրքերենը, իսկ ընտրությունները փաստորեն կրում էին ձևական բնույթ։ 1908 թ. հոկտեմբերին պառլամենտական ընտրություններին շատ տեղերում ազգային փոքրամասնությունները բոլորովին զրկվեցին մասնակցելու հնարավորությունից։ Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականությունը ձևակերպված էր «օսմանացման» բանաձևի մեջ, որը թեև բոլոր հպատակներին հավասար էր ճանաչում օրենքի առաջ, բայց ժխտում էր ազգային հարցի գոյությունը Թուրքիայում, հետապնդելով բոլոր այլազգիների բռնի թուրքացման նպատակ։ 1910 թ. Սալոնիկի կոմիտեի նիստում երիտթուրքերի առաջնորդներից մեկը՝ Թալեաթը, հայտարարել էր. «Թուրքիո մեջ հավասարության մասին այն ատեն միայն կարելի է խոսել, երբ բոլոր տարրերն ալ կը ձուլվին, օսմանցի կը դառնան»[4]։

Արդուլ Համիդ II-ը չէր կարող հաշտվել միահեծանությունը սահմանափակելու փաստի հետ, ուստի գաղտնի նախապատրաստվում էր հաշվեհար-

---

[3] «Красный архив», М.—Л., т. 44, 1931, стр. 17.

[4] Մ. Սերոբյան, Հայկական մղձավանջը, Պոստոն, 1916, էջ 42։

դար տեսնել սահմանադրության ջատագովների հետ։ Այդ փորձը կատարվեց 1909 թ. մարտի 31-ին, երբ մայրաքաղաքում մոտ տասը օր վերականգնվեց սուլթանի միահեծանությունը։ Մակեդոնիայից բերված զորամասերը և սահմանադրականների զինված ջոկատները միացյալ ուժերով ճնշեցին խռովությունը։ Աբդուլ Համիդը վերջնականապես գահազրկվեց, նրա փոխարեն երիտթուրքերն օսմանյան գահին բազմեցրին կամազուրկ Մեհմեդ V-ին, որը պետք է «թագավորեր, բայց ոչ թե կառավարեր»։ Նոր կառավարության մեջ մտան «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ղեկավարները, որոնք երկրում հաստատեցին արյունոտ դիկտատուրա։ Երիտթուրքերի կառավարությունը օրենքով արգելեց բանվորական գործադուլները, արհմիությունները։

Իշխանությունը զավթելուց հետո երիտթուրքերը սաստկացրին ազգային ճնշման և հալածանքի քաղաքականությունը հատկապես հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Սահմանադրության հռչակումից մեկ տարի չանցած, 1909 թ. գարնանը տեղի ունեցավ Ադանայի հայկական կոտորածը, որը լիովին բացահայտեց հին վարչակարգի ջատագովների և «սահմանադրական» կառավարության քաղաքականության նույնությունը։ Սահմանադրության վերահաստատումից դժգոհ միապետական ուժերն Ադանայի մահմեդական բնակչության մեջ լուրեր էին տարածում, թե սահմանադրությունը, իբր, հայերի կազմակերպած գործն է, որը նրանց մեծամեծ արտոնություններ է բերելու՝ ի վնաս թուրքերի։

1909 թ. մարտի վերջերին Կ. Պոլսից Ադանա էին ուղարկվել հատուկ գործակալներ, որոնք հակահայկական կրքեր էին բորբոքում։ Այդ տագնապալի օրերին Ադանայի «մասնաճյուղի կենտրոնին ստացած հրահանգի համաձայն Կիլիկիոյ, մասնավորապես Ադանայի մեջ, ընդհանուր ջարդ մը պատրաստելու սկսած էր»[5]։ Լուրեր էին պտտվում, թե հայերը, իբր, ձգտում են Կիլիկիայում հայկական անկախ «օջախ հիմնել»։ Ադանայի վալի Ջևադ բեյը և զորահրամանատար Ռեմզի փաշան հայերի այդ «մտադրության դեմ» նախապես զինված ուժեր էին պահանջել[6]։ Հայերը տագնապի մեջ էին։ Մթնոլորտը շիկացած էր։

1909 թ. ապրիլի 1-ին զինված խուժանը Ադանայի վալի Ջևադ բեյի և զորահրամանատար Մուստաֆա Ռեմզի փաշայի ցուցումով խուժում է քաղաքի հայկական թաղերը, կոտորելով ոչ միայն դիմադրող այրերին, այլև կանանց ու երեխաներին և կողոպտելուց հետո հրդեհի ճարակ դարձնում տները, պանդոկները, խանութները, արհեստանոցները։ Ջարդեր տեղի ունեցան նաև Ադանայի ու Հալեպի վիլայեթների հայաբնակ վայրերում։ Ջարդերը տևեցին երեք օր, ապա վերսկսվեցին ավելի կատաղի ուժով ապրիլի 12-ին, երբ Ադանա ժամանեցին, այսպես կոչված, «Ազատության բանակի» զորամասերը, որոնք ևս մասնակցեցին կոտորածներին։

Եղեռնագործությունը նախապես ծրագրված ու թելադրված էր կենտրոնից։

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության Ազգային վարչության հանձնաժողովը, ինչպես նաև օսմանյան պառլամենտի կողմից ուղարկված հատուկ հանձնաժողովը (Հակոբ Պապիկյան, Հարություն Մոստիճյան, Յուսուֆ Քեմալ և

---

5 Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, Օսմանյան հեղափոխության մութ ծայրերը և իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները, Պեյրութ-Լիբանան, 1968, էջ 104։

6 Նույն տեղում։

Ֆահիզ բեյերը, հետաքննելով Ադանայի եղեռնի պատճառները և հետևանքները, կազմեցին պաշտոնական տեղեկագրեր, որոնց տվյալներից երևում էր, որ եղեռնի գլխավոր հանցավորները եղել են կուսակալ Ջևադ բեյը, զորահրամանատար Մուստաֆա Բեմզի փաշան և նրանց հրահանգները տեղերում կենսագործող պաշտոնյաները[7]։ Ռազմական ատյանին ներկայացված տեղեկագրում հետաքննող հանձնաժողովները որոշակիորեն ընդգծում էին այն միտքը, որ շարդերի գաղափարական ու քաղաքական կազմակերպիչներն այն ուժերն են եղել, որոնք սահմանադրությունը հոչակելուց հետո շարունակում էին ղեկավարվել այն մտայնությամբ, թե՝ «Սահմանադրությունը իսլամության հակառակ է, մեր շարիաթով իսլամներու և քրիստոնյաներու մեջ եղբայրություն չլար», ուստի համակված էին սահմանադրական կարգը վարկաբեկելու ոգով։ Ռազմական դատարանը ամեն կերպ աշխատում էր պատասխանատվությունից փրկել իսկական հանցավորներին՝ հենվելով կեղծ վկայությունների վրա։

Ադանա քաղաքի տեսարանը

Օսմանյան պառլամենտի 1909 թ. ապրիլի 19-ի նիստում, Ադանայի եղեռնի հարցը քննելիս, մերկացնող ելույթներով հանդես եկան դեպուտատներ Վարդգես (Հովհաննես) Սերենկյուլյանը, Գրիգոր Զոհրապը, դ-ր Տաղավարյանը, Համբարձում Պոյաճյանը (Մուրադը), Թուրք դեպուտատներից Ռիզա Թևֆիկ բեյը, որն ասաց. «Ֆեդայի ըսելով ի՞նչ կրնանք ամբաստանել հայերը, այո, հայերը ֆեդայի են, բայց ազատությունը վերստանալու համար մեզ օգնող ֆեդայիներ են և մեր կողմն ալ այս տեսակ վարմունք մը տեսնելով հանդերձ, հայերը աշխատում են, որպեսզի մեզմե չբաժանվին, Նմանօրինակ ժողովուրդ մը որևէ կերպով չենք կրնար ամբաստանել...»[8]։

7 Տե՛ս Ց. Թերզյան, Կիլիկիոյ աղետը, հ. II, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 292, 294։
8 Նույն տեղում, էջ 416։

Կ. Պոլսի Հայոց ազգային ժողովի հատուկ հանձնախումբը հետաքննությունից հետո հայտարարեց, որ Ադանայի եղեռնին զոհ է գնացել ավելի քան 30.000 հայ։ Ադանայի վիլայեթում հայ ազգաբնակչությանը հասցրած վնասը կազմում էր շուրջ 20 միլիոն թուրքական լիրա[9]։ Զարգարարները հրդեհել էին հայկական 24 եկեղեցի, 16 դպրոց, 232 տուն, 30 հյուրանոց, երկու ֆաբրիկա, 1429 ամառանոց, 253 ագարակ, 523 խանութ, 23 ջրաղաց և բազմաթիվ այլ կառույցներ[10]։

Հետաքննության ուղարկված կառավարական հանձնաժողովի անդամներից մեկն էր Հակոբ էֆենդի Պապիկյանը։ Հետաքննության արդյունքի մասին նրա կազմած զեկուցագիրը պարունակում էր բազմաթիվ մերկացնող փաստեր։ Այդ էր պատճառը, որ Կ. Պոլիս վերադառնալուց երկու օր հետո Հակոբ Պապիկյանը խորհրդավոր պայմաններում մահացավ, իսկ նրա զեկուցագիրը «անհայտացավ»։ Մի քանի տարի անց միայն հայերի ձեռքն ընկավ նրա զեկուցագրի սևագիր օրինակը, որը և հրապարակվեց[11]։

Երիտթուրքերի հայահալած քաղաքականությունը որոշակի դրսևորվեց նաև ազգաբային հարցում։ Արդուլ Համիդ II-ի գահակալության վերջին տարիներին մահմեդական իշխող վերնախավերը հայ գյուղացիներից բռնությամբ հափշտակել էին 26.185 կտոր վարելահող, 2501 տուն, 1190 այգի, 1066 շինություն, 460 մարգագետին, բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ և այլն[12]։

1912 թ. նոյեմբերին լիբերալների իթիլաֆական կառավարությունը (օգտվելով երիտթուրքերի համար ստեղծված դժվարություններից, իթիլաֆիստները 1912 թ. ամռանը գրավել էին իշխանությունը) հատուկ որոշում ընդունեց հողային հարցը հայկական նահանգներում «կարգավորելու» մասին, ապա վարչապետ Քյամիլ փաշան հրահանգ իջեցրեց բոլոր կուսակալներին, պետության կողմից դրամական միջոցներ տրամադրել նահանգներում հողային վեճերը լուծելու նպատակով[13]։ Բայց այս բոլոր հայտարարություններն արվեցին միայն թղթի վրա թողնելու համար։ Իրականում գյուղացին շարունակում էր ենթարկվել կաշառակեր պաշտոնյաների, վաշխառուների, բեգերի, աղաների ու դատավորների կամայականություններին ու բռնություններին։

Գյուղացիները պահանջում էին վերադարձնել իրենցից հափշտակած հողերը։ Նրանք միայն 1911 թ. այդ խնդրով Արևմտյան Հայաստանի գավառներից Հայոց պատրիարքարան ուղարկեցին շուրջ 700 գանգատ ու խնդրագիր։ Պատրիարքարանի միջնորդություններին իշխանությունները ցույց էին տալիս դատարաններին դիմելու ուղին։ Բայց, ինչպես նշում էր «Բյուզանդիոնը», հողային հարցը լուծել դատարանի միջոցով, կնշանակի վերջին հարվածը հասցնել հայ գյուղացուն, որովհետև առանց կաշառքի գյուղացին չի կարող գործը շահել, կշահի նրան կեղեքողն ու բանտարկողը, որը կապված է դատավորի հետ[14]։

---

9 Տե՛ս «Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների ժողովուրդներ», հ. 5, Երևան, 1970, էջ 301։ Նաև՝ В. А. Гурко-Кряжин, История революции в Турции, М., 1923, стр. 60.

10 Տե՛ս Դր. Գալստյան. Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նյու-Յորք, 1934, էջ 758—759։ Նաև՝ Г. А. Гиббонс, Последние избиения в Армении, СПб., 1916, стр. 8, 20.

11 Տե՛ս Հ. Պապիկյան, Ադանայի եղեռնը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 21։

12 Տե՛ս «Վավերագրերի ժողովածու». „La situation des Arméniens en Turquie, exposée par des documents...", t. 2, 1913, p. 30—31.

13 Տե՛ս «Ազատամարտ», 14 (27) դեկտեմբերի 1912։

14 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», № 4643, 1912։

1913 թ. փետրվարի 5-ի դեկրետով անցկացվեց գյուղացիական գույքի հաշվառում, իսկ փետրվարի 21-ին հրապարակվեց անշարժ գույքի օտարացման կամ փոխանցման մասին օրենքը, որն ընդարձակում էր խոշոր սեփականատերերի իրավունքները և հիմնականում անձեռնմխելի թողնում գյուղացիության ֆեոդալական հարստահարման սիստեմը։ Երիտթուրքերը պահպանեցին երկրագործական բանկերը, որոնք առաջվա նման նպաստում էին գյուղացիական հողերի կենտրոնացմանը աղաների ու բեգերի ձեռքում։ Այդ բանկերի գործարքների հետևանքը եղավ այն, որ, օրինակ, 1913 թ. մայիսին Խլաթի շրջանի հայ գյուղացիական հողերի 92%-ը և Մալաթիայի շրջանի գյուղացիների հողերի 27%-ը բռնագրավվեցին հիշյալ բանկերի կողմից՝ վարկերը ժամանակին չվերադարձնելու պատրվակով[15]։

1911 թ. փետրվարի 14-ին արդարադատության մինիստրին ուղղած բողոքագրում Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքը մատնացույց էր անում այն փաստը, որ հողագործական բանկերի կողմից բռնագրավված հայ գյուղացիների հողերը չնչին գներով հանձնվել էին «ժողովրդի կեղեքիչներին ու շահագործողներին»։ Երիտթուրքերը, շարունակելով ու սաստկացնելով հին կարգերի հարկային քաղաքականությունը, գյուղացիներից բռնագանձում էին կրթական և ճանապարհաշինության տուրք, բայց ո՛չ դպրոցներ էին կառուցում, և ո՛չ էլ ճանապարհներ։ Նրանք նախապես հավատում էին, որ սուլթան Արդուլ Համիդի միահեծանության փոխարեն Թուրքիայում կհաստատվեն սահմանադրական-դեմոկրատական կարգեր։ Բայց թե ինչ էր հասկացվում այդ «դեմոկրատական»-ի տակ, որոշակի չէր։ Այդ անորոշությունն ինքնաստինության անվրստահություն էր սերմանում ազգային փոքրամասնությունների քաղաքական շրջաններում, որոնք պահանջում էին հռչակած ազատության, հավասարության և եղբայրության սկզբունքների իրականացման կայուն երաշխիքներ։ Համիդյան հին վարչակարգը քննադատող «Ազատություն և համաձայնություն» («Հուրիեթ վե իթիլաֆ») կուսակցությունն օգտագործում էր ազգային փոքրամասնությունների այդ անվստահությունն ու տարակուսանքը, շահելու նրանց համակրանքը օսմանյան պետության դեկը իր ձեռքը դցելու համար։

Սակայն թուրք «ազատականներն» ու «առաջադիմականները» սոցիալական վստահելի այն ուժերը չէին, որոնք ընդունակ լինեին Թուրքիան դուրս բերելու դեմոկրատական ազատությունների և առաջադիմության ուղին։ Ապակենտրոնացման և կենտրոնացման կողմնակիցները, իշխող թուրք ազգի նույն ռազմաֆեոդալական վերնախավերի և նրանց հետ մերված թուրքական ազգային բուրժուազիայի դասակարգային շահերի արտահայտիչները լինելով, սարսափ էին զգում ավանդական խտրականության վերացման և իրավահավասարության, դեմոկրատական ազատությունների պահանջներից։ Այդ պատճառով էլ սահմանադրության հռչակումից հետո հաջորդաբար իշխանության գլուխ անցնելով, ո՛չ երիտթուրքերը, և ո՛չ էլ ապակենտրոնացման կողմնակից համարվող «ազատականները» ոչ մի վճռական քայլ չկատարեցին իրենց խոստացած դեմոկրատական ազատությունները կենսագործելու ուղղությամբ։ Այդ հողի վրա էլ տարաձայնությունները գնալով ավելի էին խորանում ընդդիմադիր թուրքական կառավարող կուսակցությունների և այլազգի ժողովուրդների քաղաքական շրջանների, հատկապես երիտթուրքերի ու

15 Տե՛ս «Մշակ», № 116, 1913։

դաշնակցություն կուսակցության միջև, որոնց համագործակցությունն սկսվել էր Փարիզի համագումարից։ Անվստահության ու հիասթափության մթնոլորտը ծանրանում էր նաև Թուրքական կառավարող կուսակցությունների արտաքին քաղաքականության ընթացքով, որի հիմքում ընկած էր ուրիշ ժողովուրդների վրա Թուրքական լծի հավերժացման ավանդական շովինիստական մտայնությունը, օսմանյան տիրապետությունը նաև Կովկասի և Ռուսաստանի մահմեդական ժողովուրդների վրա տարածելու ագրեսիվ-ազամատնչ պլանները, որոնք խրախուսվում էին գերմանական իմպերիալիզմի կողմից։

1908 թ. հեղաշրջումից հետո երիտթուրքերը շարունակում էին Պարսկաստանի հարավ-արևմտյան շրջանների (Ուրմիա լճի շրջանում) օկուպացումը, որը իրագործել էր գեներալ Արդուլ Համիդը 1905 թ. Պարսկաստանում ծավալվող սահմանադրական հեղափոխական շարժման օրերին։ Դրա հետ հաշտվել չէին կարող ո՛չ Ռուսաստանը և ո՛չ էլ Անգլիան։ 1908 թ. հոկտեմբերի 8-ին Ավստրիան հայտարարեց Բոսնիան և Հերցոգովինան գրավելու մասին։ Սրվում էին իտալա-թուրքական հարաբերությունները, որը հանգեցրեց 1911—1912 թթ. իտալա-թուրքական պատերազմին։ Թուրքիան ընդմիշտ կորցրեց Տրիպոլիտանիան և Կիրենաիկան (Աֆրիկայում)։

Ավելին։ Իրագործությունների զարգացումը հանգեցրեց Բալկանյան երկրների ռազմական դաշնակցության ձևավորմանը 1912 թ. աշնանը, որի նպատակն էր Թուրքիային դուրս մղել Բալկաններից, Մակեդոնիան, Թրակիան և Ալբանիան ազատել օսմանյան լծից։ Թուրքական կառավարությունը հրաժարվեց ինքնավարություն շնորհել Մակեդոնիային և Ալբանիային։ Եվ տեղի ունեցավ այն, ինչից այնքան վախենում էին երիտթուրքերը՝ Օսմանյան կայսրության նոր անդամահատումը։ 1912 թ. հոկտեմբերից մինչև 1913 թ. օգոստոս ամիսը Թուրքիան ստիպված եղավ ճաշակել Բալկանյան երկու պատերազմների դառնությունը։

Առաջին պատերազմն սկսվեց 1912 թ. հոկտեմբերի 9-ին, երբ Չերնոգորիան սկսեց ռազմական գործողությունները, ապա նրան հետևեցին դաշնակիցները՝ Հունաստանը, Բուլգարիան, Սերբիան։ Թուրքական 412.000-նոց բանակը կարճ ժամանակամիջոցում ջախջախվեց։ Եվ նոյեմբերի 3-ին Թուրքական կառավարությունն ստիպված էր արդեն հայցել մեծ տերությունների հաշտարար միջնորդությունը։ Դեկտեմբերին զինադադար ստորագրելով Սերբիայի և Բուլգարիայի հետ, Թուրքիան հաշտության բանակցություններ սկսեց Լոնդոնում։ 1912 թ. դեկտեմբերի 27-ին դեսպանաժողովը որոշեց ստեղծել Ալբանիայի ինքնավար պետություն, որով Սերբիան զրկվում էր դեպի ծով ելք ունենալու հնարավորությունից։ Հաղթողները պահանջում էին, որ Թուրքիայի սահմանը կազմի Միդիա-Ռոդոսթո գիծը, Թուրքիան հրաժարվի Ադրիանապոլսից, Էգեյան ծովի կղզիներից։

Օգտվելով պատերազմում կրած ծանր պարտությունից, և դրա մեղքը բարդելով իթիլաֆական կուսակցության ղեկավարության վրա, երիտթուրքերը 1913 թ. հունվարի 10-ին (23-ին) պետական հեղաշրջում կատարեցին մայրաքաղաքում և նորից իրենց ձեռքը վերցրին կառավարության ղեկը։ Քյամիլ փաշայի կառավարությանը փոխարինեց «իթթիհատական» (երիտթուրքական) կառավարությունը՝ Մահմուդ Շևքեթ փաշայի գլխավորությամբ, որը մերժեց հաղթող դաշնակիցների առաջադրած պայմանները հաշտության վերաբերյալ։ Այդ հողի վրա վերսկսվեցին ռազմական գործողությունները

1913 թ. փետրվարի 3-ին։ Թուրքական բանակը դարձյալ ծանր պարտություն կրեց, և Թուրքիան ստիպված էր հաշտվել Ադրիանապոլսի և Յանինի կորստի հետ։ Լոնդոնում վերսկսվեցին հաշտության բանակցությունները, որոնք վերջացան հաշտության պայմանագրի ստորագրումով՝ 1913 թ. մայիսի 30-ին։ Թուրքիային էին մնում Կ. Պոլիսը և նեղուցների ափերը՝ Էնոս-Միդիա նեղ շերտով։ Իր շեղոքության համար որպես փոխհատուցում Ռումինիան պահանջում էր Բուլղարիայից Հարավային Դոբրուջան։

Դաշնակիցների մեջ վեճ բորբոքվեց Մակեդոնիայի և Թրակիայի տերիտորիայի վրա գերիշխանության հասնելու հարցում։ Տարաձայնությունները հասցրին Բալկանյան երկրորդ պատերազմի սանձազերծմանը, Թուրքիան օգտվեց այդ բանից ու Բուլղարիայից ետ նվաճեց Ադրիանապոլիսը։ Բուլղարիան կորցրեց Մակեդոնիայի և Թրակիայի մեծ մասը, Ռումինիան տիրացավ Հարավային Դոբրուջային։

Առանց Ռուսաստանի աջակցության՝ Բուլղարիայի կորուստներն ավելի մեծ կլինեին։ Պատերազմն ավարտվեց 1913 թ. օգոստոսի 10-ին Բուխարեստում կնքված հաշտության պայմանագրով։

Տալով Բալկանյան պատերազմների ընդհանուր գնահատականը, Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ դրանք հանդիսանում են «Ասիայում և Արևելյան Եվրոպայում միջնադարի փլուզումը նշանավորող համաշխարհային իրադարձությունների շղթայի օղակներից մեկը»[16]։

Պատերազմից հետո Բալկաններում ստեղծվեց ուժերի նոր հարաբերակցություն. Ռումինիան դուրս եկավ Եռյակ միությունից և հարեց Անտանտային, ավելի ուժեղացան կապերը Ռուսաստանի և Սերբիայի միջև, Բուլղարիան հակվեց Եռյակ միության կողմը։ Բուխարեստի հաշտության նախօրյակին Ավստրո-Հունգարիայի հրահրած պրովոկացիայով՝ նոր ուժով բորբոքվեց վեճը Սերբիայի հետ, որը քիչ էր մնում հենց 1913 թ. վերջաճեր համաեվրոպական պատերազմի։ Ավստրիան ձգտում էր զավթել Սերբիան։ Նրա պահանջի ոգով լուծվեց Սկյուտարիի հարցը. մեծ պետությունների ռազմական նավատորմիղի ճնշման տակ՝ Չերնոգորիան հարկադրված էր վերացնել Սկյուտարիի պաշարումը, որը տրվեց Ալբանիային։

Բալկանյան իրադարձությունների նախօրյակին արդեն հայ ազգային ղեկավար շրջանները կորցրել էին հավատը Թուրք կառավարող կուսակցությունների հայտարարությունների ու խոստումների նկատմամբ։ Հայերի համար ստեղծված ծանր կացությունը հանգամանորեն բնութագրված է Թուրքական պառլամենտի դեպուտատ Գրիգոր Զոհրապի կողմած հուշագրում, որ նա ներկայացրել էր մեծ վեզիր (վարչապետ) Սաիդ Հիլմի փաշային, 1911 թ. նոյեմբերի 18-ին։ Այնտեղ նշված է, որ սահմանադրության վերահաստատումից հետո անցած տարիների ընթացքում հայկական նահանգներում ոչ մի բարեփոխություն չի կատարվել, որ ջարդերի սպառնալիքը ժողովրդին պահում է մշտական սարսափի մթնոլորտում, որ կառավարության որոշումը դրությունը կարգավորելու մասին չի իրագործվել։ Հայերի ծանր կացությունը Զոհրապը բացատրում էր երկու հանգամանքով՝ ա) հայերը, կողմնակից լինելով սահմանադրությանը, միապետական կարգերի կողմնակիցների միջավայրում դիտվել են իբրև թշնամիներ։ Տեղերում այս մտայնությունը քա-

16 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 23, էջ 44։

բոզողները մի հատուկ խավ են կազմում, որոնցից արդարամտություն ակնկալելը դառնում է անհնարին, բ) Կենտրոնական կառավարությունը հայերով բնակեցված վիլայեթները «վտանգավոր է համարում», ուստի և դիմել է հայերի թվական կազմը նվազեցնելու միջոցներին։ «Նկատելի է, որ համիդյան շրջանի վտանգավոր քաղաքականությունը գլուխ է բարձրացնում նաև սահմանադրության շրջանի կենտրոնական իշխանության քաղաքականության մեջ»։

Հուշագրում բերված են փաստեր հողային հարցում տիրող ապօրինությունների, հայկական շրջաններում ապօրինի հարկահանությունների մասին և այլն։ Հայերի իրավազրկման ու ճնշման փաստերի քննությունը ցույց է տալիս, որ «ամբողջ իրավիճակը հետևանք է ոչ թե դատական, զինվորական և վարչական առանձին պաշտոնյաների հոռի վարմունքի, այլ պետության կողմից նախապես վճռված քաղաքականության»։ Ապա արված է ընդհանուր եզրակացություն, թե «այս բոլորն անհնարին է դարձնում նորմալ կյանքը և կասկածի տակ դնում սահմանադրական վարչակարգը»։ Ուստի առաջարկվում էր, որ կառավարությունն անհապաղ ձեռնամուխ լինի հայկական նահանգներում բարենորոգումների ծրագրի կենսագործմանը։

Դաշնակցության ղեկավարությունը, կառչած մնալով փարիզյան համաձայնագրին, 1909 թ. օգոստոսին երիտթուրքերի կոմիտեի հետ ստորագրեց մի այլ համաձայնագիր, որով կողմերը պարտավորվում էին պահպանել պետության տերիտորիալ ու քաղաքական ամբողջությունը, պայքարել սահմանադրությունն անշեղորեն իրագործելու համար և այլն։ Համաձայնագիրը եզրափակվում էր հայտարարությամբ, թե երկու կուսակցություններն, իբրև խրատական նախազգուշացում են ընդունում մարտի 31-ի հեղաշրջման փորձը և Ադանայի աղետը, որոշում են «ձեռք-ձեռքի տված» աշխատել ստանձնած պարտավորությունների իրագործման համար[17]։ Համաձայնագիրն ստորագրելուց հետո դաշնակցությունը 1909 թ. սեպտեմբերի 1-ին պաշտոնական հայտարարություն հրապարակեց, թե ճանաչում է օսմանյան պետության անկախությունը և ամբողջականությունը, Արևմտյան Հայաստանը նկատելով որպես կայսրության անբաժան մասը[18]։

2. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1908 թ. հեղաշրջումից հետո էլ Օսմանյան կայսրության բոլոր մասերում պահպանվեցին անձի և գույքի անապահովությունը, ազգային հալածանքները, հարկային հարստահարումներն ու ճնշումները։ Աշխատավոր զանգվածները կրկին բռնեցին ազատագրական պայքարի ուղին։ 1908—1914 թթ. արաբական երկրներում տեղի ունեցան բանվորական և գյուղացիական մի շարք ելույթներ, որոնց նպատակն էր ազգային հարցի հետ միասին լուծել նաև սոցիալական խնդիրներ։ Նման շարժումներ բռնկվեցին Բալկաններում, Կրետե կղզում և Թուրքիայի այլ մասերում։

---

17 Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, 24 օգոստոսի։

18 Նույն տեղում։